

ÉLŐNYELV

Magyar nyelv a határon

A Termini magyar–magyar szótár. 1. rész*

1. Bevezetés. A nyelvtanulás és nyelvhasználat egyik meghatározó segédeszköze a szótár¹, amelynek használati értéke, használhatósága számottevő tényező függvénye. A szótárban található „adatok” (a szócikkstruktúra egyes részei) felismerése, azonosítása, illetve azok megfelelő használata (az adatok alkalmazása, a szótári információ megértése) függ a szócikkstruktúra átláthatóságától, illetve komplexitásától (bővebben egy magyar–szlovák szótár példáján M. PINTÉR 2017c; angol–magyar szótárak példáján P. MÁRKUS – M. PINTÉR 2014, P. MÁRKUS – M. PINTÉR megj. alatt; illetve MÁRKUS–SZÖLLÖSY 2006). A szócikkstruktúra összetettsége, valamint áttekinthetősége (például színes karakterekkel szedett vagy piktogramokkal, esetleg képekkel illusztrált) segít a keresett adat megtalálásában. A papírszótárak terjedelmi korlátai, valamint a kiadási költségek (például színes nyomás vagy jó minőségű papír, mint ahogy a nyomdatechnika, valamint a forgalmazás költségei jelentősen megrághatják a szótárat) befolyásolhatják a szótár tartalmát. Elektronikus vagy online szótárak esetében azonban az ilyen technikai jellegű problémák vagy költségek nem mutatkoznak, így a szerkesztőknek ezekre nem kell tekintettel lenniük.

Jelen tanulmány központjában a Termini magyar–magyar szótár (termini.nytud.hu/htonline) áll, amely a Kárpát-medencei magyarpárú kétnyelvű környezet sajátos lexikális elemeit (kölcsonszavait) szótárzza. Mivel kizárólag online környezetben jelenik meg, így egyik szócikk sem tekinthető véglegesnek, illetve nem kötik terjedelmi korlátok.

A magyar nyelv értelmező szótárai alapjában véve az 1959–1962 között megjelent hétkötetes értelmező szótár (ÉrtSz.) mikrostruktúráját vagy a szócikkek jelentésszerkezetét alkalmazzák, így például a Magyar értelmező kéziszótár 1972-es és 2003-as kiadása (ÉKsz.¹, ÉKsz.²) is támaszkodott rá (a legtöbb szóanyagot, illetve a legnagyobb lefedett időtartamot tartalmazó magyar egynyelvű szótár A magyar nyelv nagyszótára (Nsz.) ki-

* A tanulmány elkészítését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta a Határon Túli Magyar Tudományosságért Ösztöndíjprogram keretében, a Fórum Kisebbségkutató Intézet keretében működő Gramma Nyelvi Iroda munkaterve alapján.

¹ A nyelvhasználatot vagy a nyelvészeti munkákat valóban elősegítő lexikográfiai felfogás mellett létezik a szótáraknak nyelvhasználatot befolyásoló, jogi erővel bíró hatása is. Így például a 2015-ben Szlovákiában elfogadott államnyelvtörvény (270/1995 Z.z. Zákon Národnej rady Slovenskej republiky z 15. novembra 1995 o štátnom jazyku Slovenskej republiky), illetve a már 1994-ben elfogadott dokumentum (MK–1973/2014-110/10343), amelyek a Szlovák értelmező kéziszótár szóanyagát (Krátky slovník slovenského jazyka, 2003-as, 4. kiadása) *de jure* kötelezővé teszi a hivatali nyelvhasználatban, amellyel a szlovák törvényhozás a szlovák értelmező kéziszótárt többféle szereppel is felruházza. A szótár így az eszményi, ideális, értéket kifejező (anya)nyelv leírása mellett eszköze lesz egy állam lingvisticista törekvéseknek vagy éppen más nyelvet, nyelvhasználatot (ezzel együtt a más nyelvek és társadalmak mögötti kultúrákat) érintő diszkriminatív jogi lépéseknek is.

adványból 2006 és 2018 között hét kötet jelent meg, ez a szótár azonban jellege miatt teljesen más szócikkszerkezettel rendelkezik. A magyar nyelv értelmező szótárainak sorában a 2003-as kiadású, PUSZTAI FERENC által szerkesztett szótár volt az első olyan szótár, amely a határon túli magyar nyelvváltozatainak elemeit (jelentésekként, címszavakként) szótároztta, ezzel mintegy szimbolikusan elismerve a határon túli magyar nyelvváltozatok standardizált (azaz az areális, illetve regionális nyelvhasználaton felüli) voltát. A kézi-szótár határon túli magyar nyelvváltozatokat felölelő anyagának előkészítése közben jött létre, az akkor még csak Word-dokumentumban létező ht-lista, amely egyben a mai ht-szótár elődje, előzménye. A ht-lista szócikkeinek szerkezete természetesen az akkor készülő ÉKsz.² szócikkeinek szerkezetéhez idomult. Mivel a ht-lista létrejöttére az ÉKsz.² volt hatással, illetve mivel a lista célja az volt, hogy magyarországi kiadású, a magyar nyelv standard változatát bemutató szótárak határon túli lexika bevonása céljából merítsen belőle, kezdetben belső változásait a magyarországi szótárkiadás határozta meg – így a Tinta Kiadó által megjelentetett Értelmező szótár+ (ÉrtSz.+), amely következő értelmező szótárként emelt be szavakat és jelentéseket a határon túli magyar szókészletből.

A mikrostruktúra folyamatos változásai nyomon követhetőek például a „tanító” szócikk alábbi szemelvényein, szemléltetve a szerkezeti változásokat, amelyek egyrészt fakadnak a szótár koncepciójából (például az ÉKsz.² és az ÉrtSz.+ közti különbségek vagy a ht-szótár egyedi sajátosságai), másrészt a szócikk szótáraktól független folyamatos változásaitól. Mivel a ht-szótár ilyen tekintetben független elődeitől (a koncepciót és a feldolgozott anyagot tekintve is), illetve mivel online adatbázisként létezik, a folyamatos fejlesztését, illetve a szócikkstruktúrát nem befolyásolják más szótárak szerkesztési elvei, történeti „nyomai”.

Az alábbi példa érzékletesen illusztrálja egy eredeti (azaz még a ht-listán szereplő) szócikk metamorfózisát, amely nemcsak az egyes elemek átrendeződésén, azok tartalmának bővülésén, hanem a mikrostruktúra jelentős átalakulásán (elsősorban szerkezeti gazdagodásán) alapszik. A példaszócikken (**tanító**) nyomon követhető a szócikkszerkezet változása, gazdagodása, illetve a nyomtatott és elektronikus szótárak közötti lényegi különbségek, nevezetesen az elektronikus, jelen esetben online olvasható (példa)anyag gazdagsága, valamint – a megjelenítéshez használt színes elemek és helykínálat miatti – szerkezeti áttekinthetősége. Így látható az ÉKsz.² megjelenése előtti állapotot, melyet a határon túli szócikkek szerkesztői adtak le a szótár főszerkesztőjének (1. ábra), valamint – összehasonlításként – az ÉKsz.²-ben megjelent változat (2. ábra).

1. ábra

A **tanító** szócikk ht-listán szereplő és az ÉKsz.²-be leadott állapota

tanító ③ I. mn (mn-i ign is) [...] II. fn [...] 2. <A kárp. m-ban:> tanár. | <A szl. m-ban:> pedagógus. ~ **néni**: tanító v. óvó néni. 3. [...] ~**nap** ⑤ fn <A szl. m-ban:> pedagógusnap. ~**nő** ③ fn [...] 2. <A szl. m-ban:> női pedagógus. | Óvónő.

2. ábra

A **tanító** szócikk az ÉKsz.²-ben

tanító ③ **I.** mn (mn-i ign is) Tanítással foglalkozó. *Vall.*: ~ **rend**: iskolákat fenntartó szerzetesrend. **II.** fn **1.** Általános iskola alsó tagozatában – régen elemi iskolában – hivatásszerűen oktató személy, kül. férfi. | Erre képesített személy. **2.** <A kárp. m-ban:> tanár. | <A szl. m-ban:> pedagógus. ~ **néni**: tanító v. óvó néni. **3.** *vál* Tanítómester.

Az Értelmező szótár+ 'tanító' szócikkének mikrostruktúrája (4. ábra) az ÉKsz.²-t tükrözi, pontosabban a jelentésmezők tekintetében nem észlelhető változás, azonban a mikrostruktúra szerkezetében és annak kidolgozottságában már markáns különbségek fedezhetők fel. A szótárba leadott szócikk (3. ábra) elsőként gazdag példaanyagával és egyszerű szerkezetével tűnik ki a többi példa közül, amely már előrevetíti a ht-szótár alapvető érdemeit – a határon túli nyelvhasználat lexikai elemeinek bemutatását és példamondatokkal történő illusztrálását.

3. ábra

A **tanító** szócikk az ÉrtSz.+ -ba szánt változata

tanító: Fv Ka (köz) pedagógus (óvónő, egyetemi oktató is). *Három tanítónőt bocsátottak el az óvodából. Az én Ildikém igen szeret oviba járni, a tanító néniket is kedveli. – E 13 járás területén a szlovák, ill. a magyar tanítási nyelvű iskolák között a tanítók képesítését, az iskolák gazdasági helyzetét stb. illetően statisztikailag értelmezhető különbségek nem voltak.* (Fórum Társadalomtudományi Szemle) – *Gyermekeink három éves korában az óvoda tanító nénik átveszik a szülők, anyukák szerepének egy részét, s nagy részt vállalnak utódaink szokásainak és képességeinek kialakításában, a gyermekek játékoságát fokozatosan terelik a tudás irányába, amelyet az óvodában eltöltött három év után az iskola kezd formálni.* (Galántai Újság) – *A kisöcséd óvoda tanító bácsi akar lenni? Bátyád önkéntes kórházi ápoló? (Új Szó) – Egyre igényesebb a tananyag, s nincs mód mindent az iskolában elsajátítani. A tanuló (és a tanító is) megcsömörlik az iskolától a rengeteg feladat miatt. A szülők a pedagógustól várják a megoldást. (Infovek; alapiskolák felső tagozatáról van szó.) – Paradox helyzet, maga a felvételiző lehet, nem is érti, miért csapnak olyan nagy hűhót az esemény körül a szülők meg a tanító nénik.* (Új Szó)

4. ábra

A **tanító** szócikk az ÉrtSz.+ -ban

tanító I. ♦♦♦♦ mn ~ak, ~t, ~an vagy ~lag

Tanítással foglalkozó, illetve vele kapcsolatos. *Tanító szándékkal fordult a gyerekekhez.* ■ **Tanító rend**: iskolákat fenntartó szerzetesrend. *A bencés tanító rend központja Pannonhalmán van.*

- ✧ Szin: *oktató, nevelő*
- ✧ Etim: A → *tanít* ige származéka.

tanító II. ♦♦♦♦ fn ~k, ~t, ~ja

1. A régi elemi iskolában, illetve az általános iskola alsó tagozatán tanító személy, különösen férfi. *A tanítókat a múlt században a nemzet napszámóságainak nevezték.*

2. (Fv, Ka) Pedagógus: óvónő, tanító, tanár. *Három tanítónőt bocsátottak el az óvodából.*

3. Tanítómester. *Comenius korának nagy tanítója volt.*

- ✧ Szin: **1.** *pedagógus, nevelő*, (rég) *iskolamester*; (idegen) *preceptor, instruktor, magiszter* **3.** *mester*

- ✧ Etim: A → *tanít* ige származéka.

- ✧ Ö: házi + tanító

♠ A tanítói képesítésű és iskolában oktató nő megnevezése: *tanítónő*. A tanítók, tanítónők megszólítása és udvarias említése a tanítványok részéről: *tanító bácsi, tanító néni*, illetve keresztnév + *bácsi* vagy *néni*. Gyakran a szülők is ezt a bizalmas megszólítást használják. Felnőttek részéről választékosabb a *tanító úr, tanítónő kérem, tanárnő* megszólítás.

Bár a fent bemutatott szócikk változása nem jelent kizárólagos irányt (és lexikográfiai szerepe sem jelentős), arra mégis használható, hogy illusztrálja a fejlődést, illetve a ht-szótár szócikkeinek fokozatos önállósodását: elszakadását a magyarországi lexikográfia központi kiadványaitól. Ennek a folyamatnak jelenlegi állomása az alábbi, a ht-szótárban található **tanító** szócikk – amely a tanulmány leadásának időpontjában „rejtett” állapotú, azaz csak a szerkesztők számára látható (a tanulmány írása és véglegesítése közötti időszakban a szócikken folyó munkák miatt rejtett lett):

5. ábra

A **tanító** szócikk ht-szótárbeli változata

tanító (fn) ~k, ~t, ~ja

1. (Okt) **Hu** (ált) (köz) (köz) általános iskola alsó tagozatán oktató személy ♠ **Hu** *A kisiskolások tanítói sokat segíthetnek a következő évtizedek felnőtteinek az egészséges életvitel kialakításában.* (<http://szivbarat.blogspot.com>)

2. (Okt) **Ka** (ált) (köz) (köz) általános iskola alsó és felső tagozatán, valamint középiskolában oktató személy ♠ **Ka** *...számos módszertani utasításban hangsúlyozza, hogy a nyelvtanító (és minden szaktanító) mindenütt és mindenkor...* (Kárpátaljai Szemle 94/8., 9. lap)

3. (Okt) **Fv** (ált) (köz) (köz) óvodában, alapskola alsó és felső tagozatán, főiskolán és egyetemen oktató személy; pedagógus ♠ **Fv** *1945 után a magyar lakosságot nagyarányú kitelepítés sújtotta; a magyar tanítóképzést szüneteltették; a magyar tanítók fokozatosan kiöregedtek. Minimálisra csökkent a magyar pedagógusok száma.*

"Gyorstalpaló", hathetes tanfolyamokon képezték ki az újra megindított magyar iskolák tanítógárdáját. Érthető, hogy az oktatás színvonala igen alacsonyra süllyedt. (f.n.) ♠ Fv Vegyük az orvosokat. Nem minden frissen végzett orvos tud elhelyezkedni. Aki pénzt akar keresni, gyógyszerekkel kereskedik. Vagy ott vannak a tanítók. A becsületes pedagógus délután fölkészül, dolgozatot javít, versenyekre készíti föl a diákjait. S a munkájáért annyi pénzt kap, mint egy segédmunkás. (www.ujno.sk) ♠ Fv A politikai rendőrség tömegesen hallgatja ki a tiltakozókat, az iskolaiügyet irányító hivatalnokok pedig a tanfelügyelőket, iskolaigazgatókat és tanítókat dorgálásban részesítették és fegyelmi eljárásokat helyeztek kilátásba, melyek a magyar tanítók elbocsátását is maguk után vonhatják. (f.n.) ♠ Fv Igaz ugyan, hogy az idén átlagosan 6,4 százalékkal növekedett az alap- és középiskolai tanítók bruttó jövedelme, de a 11-12 százalékos infláció következtében anyagi helyzetükben nem állt be tényleges javulás. (www.hhrf.org/ujszo) ♠ Fv Alap- és középiskolai pedagógusok (pályakezdők, valamint rövid, legfeljebb 3-4 éves pedagógiai gyakorlattal rendelkezők). (www.szmps.sk) ♠ Fv A pedagógussztrájk a tanulók szüleit is érintette. Sokan nem tudták, hová tegyék a gyermeküket. Ugyanez előfordulhat szeptember elején, ha a tanítók beváltják ígéretüket, és az iskolaév elején hosszabb munkabeszünetést tartanak. (www.dunstreda.sk) ♠ Fv Az állami alapiskolák tanítóit ingyen beoltják az influenza elleni oltóanyaggal. A Glaxo Smith Kline gyógyszergyártó cég mintegy 30 ezer adag vakcinát ajándékozott az oktatásügyi minisztériumnak. Az ajándék értéke körülbelül két millió korona. Az oltóanyagot a jövő hét folyamán kapják meg az alapiskolák, melyeken összesen 38 ezer pedagógus tanít. (f.n.) ♠ Fv A nem oda tartozó tanítókat el kell távolítani az iskolából (lásd a jelenlegi tornatanárokat !!!), és megfelelő fiatal tanerőkkel pótolni őket. (<http://sturovo.parkany.sk>) ♠ Fv Az érsekújvári Művészeti Alapiskola minden évben ebben az időszakban rendezi meg végzős tanulóinak koncertjét, amely egyben a tanév utolsó koncertje. Idén a művészeti alapiskola igazgatósága megszegte ezt a hagyományt. A végzősök koncertje után még egyet rendezett, ahol nem a tanulók, hanem a tanítók mutatták meg, mit tudnak. (f.n.)

[# szlk. učitel' 'ua']

(→tanítók napja, tanítónap, tanítónapi, tanító néni, tanítónő, tanítóság)

Mindezekből levonható az a következtetés is, miszerint a szócikkstruktúra kidolgozottságára, belső szerkezetének összetettségére, mint ahogy tulajdonképpen az egyes elemek vizuális megjelenítésére is befolyással van a szótár kiadásának módja, azaz hogy papírszótárként vagy elektronikus adatbázisként/szótárként jelenik meg (a szócikk belső struktúrájának tervezése persze nem a kiadás médiumától függ, de mindenképpen meghatározza azt – kivéve, ha a számítógépen megjelenő változat a papírváltozat tükörképe).

Azonban nem feltétlenül a mennyiség, sokkal inkább az információk tagolása, az adatokban való keresés, illetve azok grafikai megjelenítés az, amelyben a nem papírszótárak előnyt élveznek a papírszótárakkal szemben. Amellett, hogy bővebb információval szolgálhatnak papírtársaikhoz képest, a színekkel és más grafikai jegyekkel történő megjelenítés

is segíti az információ könnyebb befogadását. Ebben mutat példát a Grimm Kiadó online szótári rendszere (<http://www.grimmonlineszotar.hu>) ugyanazt az információt tartalmazza, mint papíralapú kiadványai, azonban a megjelenítés, a szócikkek kompakt vagy teljes megjelenítése, illetve több szótár azonos felületen történő integrálása segíti a szótárazni vágyót.

Online rendszereknél fontos lehet a felület alakíthatósága, testreszabhatósága: azaz, hogy csak olyan információ jelenjen meg, amelyet a felhasználó látni szeretne (például csak az ekvivalensek – akár glosszákkal ellátva, illetve akár több szótár találatainak együttes megjelenítésével; kattintásra a többi információval ellátott szócikk; kattintásra keresztszótárazás, más nyelvek azonos szócikkei különféle találatokkal). Hasonló megfontolások alakítják a ht-online felületét is, melyben elsődleges szempont az adatok áttekinthetősége, valamint a megjeleníteni kívánt információk személyre szabhatósága.

A szótárhasználati szokásokat feltehetően döntően befolyásolja, hogy papíralapú vagy elektronikus szótárt használunk. Az olvasás (főként a papírkönyvek esetében) kognitív és kulturális fejlődésben betöltött haszna vitathatatlan (lásd pl. G. GÖDÉNY 2016), mint ahogy az is, hogy a generációk váltásával módosulnak az olvasási szokások. A mai fiatalok (Z-generációtól későbbiek, sőt tulajdonképpen már az Y-generáció is; a generációk sajátosságairól bővebben lásd: M. PINTÉR 2016: 14–15) technokrata beágyazottságát kutatások is bizonyítják (például GULD–MAKSA 2013; PÁL szerk. 2013; PINTÉR–SZÉKELY 2006; a digitális technika és kultúra kapcsolatával kapcsolatban: VARGA 2012). A mai fiatalok olvasási szokását leginkább az internet és az információszerzés mozgatja (vö. GOMBOS – HEVÉRNÉ KANYÓ – KISS 2015).

Ugyanez az információs szükség mutatkozik meg a szótárhasználatban, hiszen a kattintásra érkező pontos információ miatt nincs szükség a hosszas keresésre. Emellett az online szótárak belső hiperlinkhálózata miatt az ismeretszerzésnek egy újabb módja alakul ki: a rendszer (adatbázis, könyv stb.) bejárása az előre beépített kapcsolathálón keresztül.

Az internet (és az osztott adatbázisok, valamint a különféle jelölőnyelvek) adta lehetőséget használják ki azok a (szótár)kiadók, akik szótáraikat már vagy kizárólag csak az interneten teszik közzé. Így például a Grimm Online Szótárak felületén a keresztszótárazás lehetőségét az XML-technológia segíti, de az XML és osztott adatbázisok szótárszerkesztésben, terminológiai harmonizációban is nagyon hasznos segítők lehetnek (bővebben lásd M. PINTÉR–ABDULLAEV 2018).

2. Az eszköz. Az adatbázis-alapú szótárak nagy előnye, hogy az egyszerűbb, gyorsabb és pontosabb keresés mellett olyan lehetőségeket is kínálnak, amelyeket a papírszótárak nem, vagy csak nehézkesen – például lehetséges a benne lévő összes adat egy időben történő áttekintése, valamint statisztikák készítése (M. PINTÉR 2017a, 2017b).

A 2018. szeptember 15-i állapot szerint a szótár 4756 szócikket tartalmazott. A valamivel több mint négy és félezer szócikk miatt a szótár legfeljebb kis vagy zsebszótár lehetne, azonban a részletes szócikkszerkezet miatt a szóanyag a zsebszótárakhoz képest jóval több nyelvészeti és laikus felhasználói lehetőséget biztosít. A szótár a magyar nyelv Kárpát-medencei kontaktusváltozatainak sajátos lexikális elemeit tartalmazza, ez pedig egyúttal arra is magyarázatot ad, miért tartalmaz több mint tíz év munka után kevesebb mint ötezer szócikket. Ennek további oka, hogy a határon túli nyelvváltozatok standard és szubstandard elemeire fókuszál (azaz a határon túli nyelvváltozat egészére, nem pedig a határon túli régiók földrajzi nyelvjárásaira jellemző lexikára), amelyek között – még mindig – megvan a köl-

csönös érthetőség. Ennek megfelelően a szótár anyagának territoriális megosztása az alábbi régiókat fedi le: szlovákiai magyar nyelvváltozatok (a szótárban Fv kóddal jelölve), erdélyi magyar nyelvváltozatok (Er), kárpátaljai magyar nyelvváltozatok (Ka), muravidéki magyar nyelvváltozatok (Mv), drávaszögi magyar nyelvváltozatok (Hv), örvidéki magyar nyelvváltozatok (Öv), vajdasági magyar nyelvváltozatok (Va); magyarországi magyar standard (Hu), az összes régiót egységesen lefedő Kárpát-medencei nyelvváltozat (Km).

A ht-szótár a magyar szótárak között több szempontból sajátos vállalkozás. A szótár létrehozója és működtetője a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat², amely hat határon túli kutatócsoport hálózata. A kutatóhálózat tevékenységei között kiemelt szerepet kap az ún. határtalanítás, amely lényege, „hogyan az újonnan készülő vagy átdolgozott magyarországi nyelvészeti kiadványokban jelentőségüknek megfelelő mértékben jelenjenek meg a magyar nyelv határon túli változatai, azaz a címük szerint a »magyar« nyelvet vagy annak valamely részrendszerét bemutató kiadványok (értelmező szótárak, idegen szavak szótárjai, helyesírási szótárak és a helyesírás-ellenőrző számítógépes programok, szinonimaszótárak, névszótárak, csoportnyelvi szótárak, kétnyelvű szótárak, nyelvtanok, helyesírási, nyelvhasználati, stilisztikai kézikönyvek stb.) – címükkel összhangban – ne a magyarországi magyar nyelvvel foglalkozzanak, hanem az egyetemese magyar nyelvel, amely a magyarországi magyar nyelvváltozatokon kívül magába foglalja a határon túli magyar beszélőközösségek által beszélt nyelvváltozatokat is.” (<http://termini.nytud.hu/htonline/present.php?action=hatartalanitas>). A határtalanítás egyik eszmei alappillére, hogy elérje, hogy a Magyarországon kiadott szótárak ne csak a magyarországi magyar nyelvváltozatok elemeit tartalmazzák, hanem a határon túli magyar nyelvváltozatokét is (a szótárban jelenleg csak a Kárpát-medencei határon túli változatok szerepelnek), ezzel adatolva, bizonyítva a magyar nyelv többközpontúságát.

A nyelv és nyelvváltozat közti különbségek elsősorban racionálisak, nyelvpolitikai oldalról szabályosan körülhatárolhatóak, definiálhatóak³. Azonban a nyelvet nem csak nyelv-

² A honlap (<http://termini.nytud.hu/htonline/present.php?action=szerkesztoseg>) szerint a szótár szerkesztői a következők: BENŐ ATTILA – Románia (Erdély), LANSTYÁK ISTVÁN – Szlovákia (Felvidék) [főszerkesztők]; KOLLÁTH ANNA – Szlovénia (Muravidék), LEHOCKI-SAMARDŽIC ANNA – Horvátország, MÁRKU ANITA – Ukrajna (Kárpátalja), MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ – Szerbia (Vajdaság), SZOTÁK SZILVIA – Ausztria (Örvidék) [szerkesztők]; KITLEI IBOLYA – Magyarország [Kontrollszerkesztő]; JUHÁSZ TIHAMÉR – Románia (Erdély) [Műszaki szerkesztő].

³ A nyelv és nyelvváltozat közötti különbségek leginkább a nyelv rendszerén kívüli okokkal magyarázhatók: a nyelv és a nyelvváltozat közti különbségek magyarázatára jó példa a volt Jugoszlávia hivatalos nyelve(i). Az 1991-ben felbomlott állam hivatalos nyelve a szerb és horvát (vagy szerbhorvát) nyelv volt, illetve régióként a macedón és szlovén nyelv rendelkezett hivatalos státusszal. Emellett a „szerbhorvát” nyelv számos regionális és dialektális változata is használatos volt. Tulajdonképpen a szerb és/vagy horvát nyelvjárásként beszélt változatok ezek, amelyek Jugoszlávia felbomlása után létrejött államok saját, hivatalos nyelvei lettek. A nyelvváltozathoz nyelvvé válás jogi döntés volt, hiszen a létrejövő államok politikai, etnikai és kulturális szuverenitásának eszközeivé lettek: a nyelvváltozatokat politikai döntés emelte nyelvvé (ún. ausbau nyelvvé), amelyek további változását államonként saját körülmények határozták meg. Így lett hivatalosan is nyelv a macedón (mint Macedónia nyelve), a bosnyák (Bosznia-Hercegovina nyelve), a montenegrói nyelv (Montenegró nyelve), illetve 1991-től saját jogi státusszal a szerb és a horvát, amely külön életét a vallási háttér is erősen befolyásolja. Az új nyelvek létrejöttének pillanatában sem a nyelv rendszerében, sem a beszélők beszédében nem történt „új”, a megelőző nap még nem létező változás. A politikai döntések okozta változás miatt létrejött új

vészek beszélnek, nem egy steril környezetben (inkubátorban) létező kommunikációs eszköz. A racionális érvek mellett nem szabad megfeledkezni a beszélők személyes, érzelmi oldaláról sem (erről bővebben lásd M. PINTÉR megj. alatt). A nyelv nem csak rendszer, hanem a beszélők különféle, például szociális és emocionális beágyazottságának aktuális megjelenítője, hordozója. A pusztán nyelvészeti racionalitás nem tud kimerítő választ adni például arra az egyszerű kérdésre, hogy a többközpontú nyelvek miért tekintődnek egy nyelvnek (miért nincs például „osztrák nyelv”), ugyanakkor több, különböző nyelv között miért van meg a kölcsönös érthetőség (csak a legnyilvánvalóbbak: cseh – szlovák, spanyol – portugál, román – moldáv, orosz – ukrán).

A magyar nyelv Magyarországon kívül még hét Kárpát-medencei országban őshonos nyelv (Ausztria, Horvátország, Románia, Szerbia, Szlovákia, Szlovénia, Ukrajna). Ezekben az országokban a magyar nyelv kontaktusváltozatait beszélnek, melyek egyik sajátossága, hogy grammatikájában, illetve szókészletében az ország államnyelvének elemeit tartalmazzák. A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat által szerkesztett adatbázis-alapú szótár, amely a határon túli magyar nyelvváltozatok közvetett és közvetlen kölcsönszavait (az átadó nyelv változatlan formájú szava és az átvevő nyelv hangrendszeréhez, fonotaxisához illeszkedett formában meghonosodott szó), tükörszavait (az átadó nyelv mintájára keletkezett szavak), a kölcsön- és tükörszavakat tartalmazó szókapcsolatait és a magyar standard szavainak határon túli régiókban használatos, speciális jelentéseit szótárazza. A szótárérettség alapvető feltétele, hogy az adott szó, szókapcsolat vagy jelentés az adott határon túli régió általános használatú eleme legyen, ne korlátozódjon valamely kisebb régióra vagy nyelvjárási területre.

3. Szerkesztési és szerkezeti kérdések. A ht-szótár számos tekintetben eltér a hagyományos értelemben vett szótárszerkesztési és szótárszerkezeti megoldásoktól (például a mikrostruktúra részletessége, a több régióból történő szinkron szerkesztés, a webes megjelenés és szerkesztés, az adatbázisalapúság). A szótár mögötti adatbázis nyelvészeti, elsősorban lexicográfiai szempontból rendkívül gazdag szerkezetű – igyekszik minél részletesebb képet adni a címszó mögötti lexikális és konceptuális tartalmáról. Az online megjelenés, illetve az adatbázisból történő betöltés előnye, hogy a használó a lekérdezőfelületen beállíthatja, hogy mindebből milyen információkat kíván a keresett szóról megjeleníteni (ezekről bővebb információk a *Nézetek* alfejezetben olvashatók).

3.1. Szerkezet. A szócikkek mikrostruktúrája⁴ három – a szótárban egymástól tipográfiaiilag is elkülönülő – részből áll: szócikkfej, szócikktrözs, szócikkkláb.

politikai, etnikai és részben kulturális környezet hatása miatt azonban mindegyik nyelv „külön életében” már más-más változások játszódhatnak, játszódhatnak le.

⁴ A ht-szótár szócikkeinek többsége önálló szócikk, azaz megtalálható benne a szócikkfej, szócikktrözs és a szócikkkláb is. A kisebb számban előforduló utaló szócikk a címszón kívül csupán utalást tartalmaz arra az önálló szócikkre, amelyben a címszóra vonatkozó információk megtalálhatóak (utaló szócikkek általában az egyes címszók írásváltozatai lehetnek, amelyek kiejtésben nem, csak írásmódjukban különböznek a szócikk fő helyén szereplő címszótól).

6. ábra

A rizza szócikk

(a szócikk grafikus elrendezésének köszönhetően könnyen áttekinthető szerkezet)

rizza (fn) ~k, ~t, ~ja

1. (Gaszt) Fv (nép) (közh) (kissé biz), Va (nép) (közh) (biz), Mv (ált) (közh) (biz), Hu (nép) (közh) (biz) (ritk) rizz ▲ Fv *Nehogy már azt higgye az öreglány, hogy "a marha szlovákok meg sem várják a gombás mártást, már eszik a snidlinges rizzát kenyérrrel".* (<http://presstige.sk>) ▲ Fv A "diesotto" kifejezés elsöre úgy hangzik, mint valami olasz rizzeshús. Pedig ez a "rizza" forradalmasíthatja a motorgyártást. A Mercedes által kifejlesztett új erőforrás, mint a neve is mutatja, lényegében a dízel- és a benzinmotor kombinációja, egyesítve azok előnyeit. (www.uj szo.sk) ▲ Fv *Energiatartalom zöldséges rizz - Kukorica: 127 kcal Sárgaborsó: 362 kcal Rizza (hántolt):345 kcal Napraforgóolaj: 898 kcal Összesen: 1732 kcal* (www.eotvos.sk) ▲ Fv *Alaptípusú termékeink rizzából készülnek így lisztérzékenységbn szenvedők is fogyaszthatják.* (<http://celpo.sk>) ♥• Fv *Kemény ez a rizza még, hadd főnyi...* (www.tulok.sk) ♥• Fv *No mit csináljak a húsho, rizzát vagy krumpit?* (Tallósi szótár)

2. Hu (ált) (közh) (biz) *üres beszéd* ▲ Hu *Nem olvastam végig, mert sok a rizza a honlapjukon, de allitolag 1992 ota mukodnek, amugy meg sok mindent leirtak, tehat nem valami 10 perc alatt osszedobott.* (www.magyaroklondonban.com) ▲ Hu *érdekes módon a jogsértések ma az országban mindennaposak, és sok példa van rá, hogy a rendőrség úgy csúri csavarja a törvényeket ahogy kénye kedve tartja, szóval akkor miről is beszélés? // vagy csak nyomod az agyatlan rizzát?* (<http://forum.index.hu>)

[szrb rizza 1. `rizz` 2. `rizzsem`, 3. `rizzből készült étel` < lat oriza `rizz, rizzkása`]

(→rizzás)

A szócikkfej elemei két kategóriába sorolhatók: azok az elemek, amelyeket a szótár minden szócikkre tartalmaz (kötelező elemek: címszó, szófaj, grammatikai kategóriák/fontosabb nyelvtani alakok), illetve azok az elemek, amelyek csak bizonyos típusú szócikknek szereznek (ott, ahol azok feltüntetése nyelvészeti indokolt, fakultatív elemek, például az írásváltozat vagy a kiejtés). A szócikkfej alapvető információi láthatók a **rizza** szócikkben (6. ábra): a címszó szótári alakja⁵, szófaja, valamint alapvető nyelvtani alakjai (főneveknél a többes számú ragtalan alak (-k), a tárgyragos jeltelen alak (-t), az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alak (-a/-e, -ja/-je); mellékneveknél a középfokjeles alak (-bb), a módhatározó ragos alak (-n/-an/-en; -ul/-ül, -lag/-leg); határozószóknál a középfokjeles alak (-bb), illetve igéknél a tárgyasság, valamint a kijelentő módú, múlt idejű, alanyi ragozású, egyes szám első személyű alak, a kijelentő módú, múlt idejű, alanyi ragozású, egyes szám harmadik személyű alak, illetve a felszólító módú, alanyi ragozású, egyes szám harmadik személyű alak.

⁵ Érdekes kérdést vet fel a címszavak helyesírása. Mivel a bekerülő címszavak vagy azok része valamely államnyelv elemei, így azok az adott régióban sokszor idegen írásmóddal íródnak. Idegen, idegen elemek lévén olyan szavak is előfordulnak címszóként, amelyeket az adott régióban nem, vagy csak ritkán írnak le (azért, mert az adott régióban nem tartják magyar elemnek). A szótár egyik szerkesztési szabálya, hogy ha a címszó valamely régióban rendelkezik latin betűs írásváltozattal (elsősorban az írott szavak, főként a hivatali nyelvhasználat elemei), akkor azt az írásváltozatot használják címszóként is. Ha az adott szónak nincs valós írott alakja (elsősorban a beszélt nyelvi elemek), akkor azt a mindenkori magyar helyesírás szabályai szerint írják le. A kárpátalji és vajdasági magyar nyelv-változatok, azaz a nem latin betűs írás esetében a szerkesztők a kiejtést követik (transzliterálnak).

A nyelvi kontaktus során változatlan alakban átvett (cím)szavaknál a szótár jelöli azok kiejtési alakjait, illetve – a másnyelvi grafémákból adódó – írásváltozatát vagy írásváltozatait. Az írásváltozat kiejtésben változatlan címszó, mely csupán írott alakjában, alakjaiban különbözik attól. Az írásváltozatot a címszó utáni kerek zárójelben jelölt alak közli. Szerkezeti szempontból fontos koncepció, hogy az írásváltozatok – az alakváltozatoktól eltérően – a maguk betűrendi helyén nem alkotnak önálló szócikket, csupán utalást tartalmaznak az önálló szócikk címszára. A címszó kiejtési változatát csak akkor tünteti fel a szótár, ha az eltér az írott alaktól, illetve ha a magyar nyelv kiejtési szabályaiból egyértelműen nem következik (a kiejtés-változatot szögletes zárójelben találhatók) – például: „dnevnica [Va dnevnica; Mv dneunica]” vagy Ka jelzésű „aptecska [aptecska, apytyecska] (aptyecska)”. Az ejtés-változat azoknál a címszavaknál fordul elő, ahol a magyar hangrendszeréből hiányzó hang található vagy a beszédhang írásváltozata eltér a magyarban használatostól (például a szerb vagy ukrán nyelv sajátos beszédhangjai, illetve a szláv nyelvek diakritikus karakterei). Mivel a kiejtés az írásképhez képest kevésbé szabályozott, előfordul, hogy egy-egy címszónak több kiejtés-változata is van. Az ejtés-változat nem kerül külön szócikkbe, az írásváltozatokhoz hasonlóan a standardizált címszó mellett tüntetik fel, például: „loz in plic [lozinplik] (lózenplik)”.

A szócikkek összetettségét a szócikktörzs információgazdagsága bizonyítja. Ez két, egymástól elkülönülő információcsoportot, a címszó értelmezéséhez szükséges információkat és a használatot bemutató, illetve jelentést pontosító példamondatokat tartalmazza. A címszó értelmezését a jelentések száma, a jelenleg 46 fogalomköri minősítés, a régió/földrajzi nyelvváltozat megnevezése, illetve a stílusminősítések (utalhat dialektusbeli, regisztrációs, stílusváltozati hovatartozásra, időbeliségre, érzelmi viszonyulásra, valamint relatív gyakoriságra) segítik. Bár a stílusminősítések a szó vagy jelentés használati körének pontosítását szolgálják, a túlzott részletesség a szótár esetében akár az értelmezést is nehezítheti (bár tény, hogy az egyes stílusminősítések egyértelműen elkülönülnek egymástól).

Egynyelvű, értelmező szótárként az ekvivalensi szerepben álló értelmezés alapvetően háromféle lehet: szinonimikus, kifejtő vagy körülíró, amelyek szerkezetileg jelentősen eltérő képet mutatnak.

A szótár – magyar nyelvváltozatokat feldolgozó szótárak között egyedülként – a példamondatok eredetét tekintően sajátos tipológiát alkalmaz (lásd alább), melynek részletességre törekvő osztályozása némileg túlzó lehet. A szótár példamondatai nemcsak a jelentések minél pontosabb bemutatásának eszközei, mivel a lehető legtöbb példamondaton keresztül pontosítható a jelentés és jelentésárnyalat, valamint a példamondatok különböző típusain keresztül bemutatható a címszó stilisztikai, nyelvhasználati érke. Az elektronikus szótárak egyik nagy előnye, hogy a szerkesztőknek nem kell tekintettel lennie a feldolgozott (szó)anyag mennyiségére. A ht-szótár példamondatainak részletessége, illetve a lehetőség arra, hogy ilyen gazdag tipológiája is megjeleníthető, bizonyítja az on-line szótárszerkesztésben, illetve megjelenítésben rejlő lehetőségeket.

A magyar nyelv szótáraiban (illetve grammatikáiban) található példamondatok sajátossága az irodalmi szövegektől az élőnyelvi szövegek felé történő elmozdulás. A hétévkötetes értelmező szótár példamondatai még bővelkednek szépirodalmi példákban (akár Arany Jánoséban), míg a mai szótárak igyekeznek nemcsak a szépirodalomból, hanem az élő nyelvhasználatból is meríteni (ebben nagy segítségére lehetnek a korpuszok – az angol-

szász lexikográfiában ma már nagy hagyománya van). A korpuszalapú szótárak ma már nem elérhetetlen álmom: a modernitás egyik jellemzője pedig épp a korpuszalapúság⁶ lett.

A ht-szótár példamondatainak rendszere (egyszersmind a bennük rejlő lehetőségek) egyedülének tűnik az általam ismert egy- és többnyelvű szótárakban tekintetében. Mivel élő nyelvet feldolgozó, elsősorban szociolingvisztikai kutatásokra használt szótárról van szó, a példamondatok elsődleges felosztása azok hitelességén alapul: a szótárszerkesztők igyekeztek valós, elhangzott vagy leírt példamondatokat használni, illetve kerülték a szerkesztők általi mondatírást (a szótár 2018. szeptemberi változatában szereplő példamondatok százalékos bontása az alábbi arányokat mutatja: hiteles, írott nyelvi $\approx 65\%$, hiteles, beszélt nyelvi $\approx 5\%$ és 30%). Ennek tekintetében a szótár példamondatai három nagy típusra oszlanak: 1. hiteles, írott nyelvi példamondat (azaz írott változatban adatolható mondatok), 2. hiteles, beszélt nyelvi példamondat (azaz a beszélt nyelvből adatolható mondatok) és 3. nem hiteles példamondat (melyek forrása nem tisztázható vagy megbízható). Ezen kategóriák további alegységekre oszlanak, pontosítva a példamondat keletkezésének nyelven kívüli körülményeit. A példamondatok három típusa további pontosítás után kisebb alcsoportokra bontható, amelyek alapja a metanyelvi adatok (a példamondatban szereplő címszó valóban a mondat fókuszja, a közlés része, vagy csak kiegészítő, metanyelvi szerepű, a nyelvi rendszer egyik része), illetve a példamondat szerzőjének státusza (nyelvész végzettségű vagy nyelvművelő jellegű példa megkülönböztetése a laikus beszélő példától). A fentiek tekintetében a szótár példamondatainak típusai az alábbi tipológia mentén alakulnak (zárójelben a 2018. szeptemberi statisztika adatai): hiteles írott nyelvi (42 741), nem dokumentált, így nem hiteles (161), metanyelvi, hiteles írott, laikus beszélő (2 679), metanyelvi, hiteles írott, nyelvész (444), metanyelvi, hiteles beszélt, laikus (473), metanyelvi, hiteles beszélt, nyelvész (86), laikus beszélő által konstruált (13 322), nyelvész által konstruált (5 966), fordított szöveg (94), típus nélkül (381).

A hiteles példamondat nem elicitált beszédhelyzetből származik, azaz a példamondat írásban (akár online fórumon, akár szépirodalmi műben) megjelent, vagy adatközlőtől adatolhatóan, dokumentáltan szóban elhangzott kijelentés. A nem hiteles vagy konstruált példamondatot vagy a szótárkészítők, vagy a szótárkészítők felkérésére az adatközlők al-

⁶ A korpuszalapúság kérdése történeti aspektusból eleve problematikus, mivel *korpusz* alatt mást értünk ma és mást értettek régebben. Mai értelemben véve korpusznak az elektronikusán tárolt, nyelvészetileg feldolgozott és annotált szövegeket tekintjük, amely nem kizárólag szépirodalmi szövegekből áll. A számítógép és a számítógépes szövegfeldolgozás elterjedése előtt a papírirodásban megjelent irodalmi szövegek minősültek korpusznak – így például a SAMUEL JOHNSON által szerkesztett, 1755-ben megjelent *Dictionary of the English Language* korpuszalapúnak minősült, mivel Johnson ügyelt rá, hogy példamondatai az akkor híres írók és költők műveiből származzanak (azaz nyoma van a szótár címszavainak, jelentéseinek és példamondatainak). A 20. század közepén szerkesztett szótárak (mint például a BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ által főszerkesztett hétkötetes *A magyar nyelv értelmező szótára*, illetve a ŠTEFAN PEČIAR által főszerkesztett hatkötetes *Slovník slovenského jazyka* [A szlovák nyelv szótára]) példamondataiban alapvetően még a szépirodalmi szövegekre épít – teheték mindezt a kor szellemének, nyelvészeti és irodalmi felfogásának köszönhetően. Ugyanakkor ma már furcsának hat az a szótár (és grammatika), amely példáit főként a szépirodalmi szövegekből gyűjti – mint a készülőben lévő szlovák–magyar nagyszótár. Korpuszalapúság tekintetében érdemes megnézni az érintett mű készítésének időpontját és hátterét, éppen azért, mert más korszakok más felfogással voltak a korpuszok iránt.

kották. Ugyanezen kategória alá tartoznak az olyan konstruált példamondatok, amelyek olyan szövegből származnak, amelyeket alkotójuk célzottan a ht-szó használatának ilusztrálására hozott létre, valamint azok az elsődleges forrással ugyan rendelkező mondatok (például kisebb régiókat felölelő tájszótárak mondatai), amelyeknél nem kizárható keletkezésük konstruált mivolta (ez utóbbit ugyanis már nem lehet ellenőrizni). A fenti statisztikából kitűnik, hogy a szótár példamondatai nagy többségben hiteles írott és laikus beszélők által konstruált elemek.

A példamondatok jelöléseinek egyik további érdekessége, hogy a szerkesztők – a szó régióbeli hovatarozása mellett – feltüntetik a beszélő régióbeli hovatarozását is, valamint a hiteles példamondatok esetében a forrást is.

A szócikk végén található szócikkkláb utalásai három információt jelenítenek meg (mindegyik külön sorba szedve): egy részük azonos régióbeli alakváltozatokra utal, másik részük más régióbeli analóg szavakra, harmadik részük pedig az ugyanahhoz a szócsaládhoz tartozó, a szótárban megtalálható egyéb szavakra, függetlenül előfordulásukra. Jelenleg fejlesztés alatt áll a szócikkkláb egy újabb része, a címszót ábrázoló fotó, illetve a címszóra vonatkozó bibliográfiai adatok.

7. ábra

A *debil* szó szócikkklába

[szln debilen 'ua' < ném debil 'ua' < lat debilis 'erőtlen, gyenge, nyomorék'],
 [szrb debilan, -lna 1. 'erőtlen, gyenge' 2. 'fogyatékos értelmű'],
 [szlk debilny 'ua' < lat debilis 'erőtlen, gyöngye, nyomorék' ← de- 'el, nem' + habilis 'ügyes, alkalmas' ← habere 'bír, tart'],
 [szrb/or/hrv/ném debil < lat debilis],
 [rom debil 'fizikailag gyenge, értelmi fogyatékos' < lat, fr debilis, débile 'ua'],
 [or деби́л 'ua' < lat debilis 'erőtlen, gyöngye, nyomorék' ← de- 'el, nem' + habilis 'ügyes, alkalmas' ← habere 'bír, tart'],
 [hrv debilan (mn-m) 'ua' < lat debilis (mn-m, f) 'gyenge, erőtlen']
 (→debil l., debilki, debilség)

A szótár elsősorban az élő nyelvet kutatóknak készül, élőnyelvi kutatók által. A szűkebb értelemben vett szociolingvisztikai cél mellett gyakorlati hasznosíthatósága is fontos: a szótár szerkesztői számára kiemelten fontos ugyanis, hogy lehetővé tegyék más felhasználóknak, hogy megismerjék más magyar nyelvváltozatok sajátos szavait, jelentéseit (LANSTYÁK–BENŐ–JUHÁSZ 2010: 44). A szóanyag lexikológiai (időbeli, térbeli, stílusbeli) és lexikográfiai feldolgozása (a szócikkek szerkezeti felépítése, a szócikkek közti kapcsolatok kidolgozottsága) lehetővé teszi, hogy a szótárt többféle felfogásban lássuk: ilyen „használati rétegek” például a következő, szótárhoz kapcsolható koncepciók: mai magyar nyelv értelmező szótára, általános szótár, idegen szavak szótára, illetve adatbázis-alapúság.

A szótár által feldolgozott szóanyag elsősorban a szinkron nyelvhasználatot tükrözi. Ez az egyik oka annak, hogy neologizmusokat is szótáraz. A mai magyar szókészlet feldolgozása mellett megtalálhatóak (másik végpontként és szintén csak kis számban) a két világháború közti időszak vagy a szocializmus tipikus szavai is. A Hu jelzésű, azaz Magyarországon (is) használatos szavak jelentéseinek szinkrón–diakrón állapotának vizsgálata, értelmezése magyarázatot ad(hat) a peremnyelvjárásokra jellemző archaikusságra. Bár szinkrón állapotot dolgoz fel, de a szótárban található elavult, régies vagy kissé régies használatú Hu jelzésű szavak ma egyes régiókban mindennapos szavaknak vagy jelentéseknek minősülnek (például a Magyarországon régies jelentésű *alméernök* 'üzeméernök', *altiszt* 'tiszthelyettes', *hajtási igazolvány* 'gépjárművezetői engedély', *instruktor* 'házi-

tanító' vagy *kalendárium* 'naptár'; ezeket a – Magyarországon régiesnek minősülő, ám a kisebbségi nyelvterületeken ma is az aktív szókincs részeként használatos – szavakat nevezi BENŐ ATTILA ún. megőrzött régiségnek, lásd BENŐ 2013: 22, 2017: 214–2015). Mivel a szótár szóanyaga semmilyen tekintetben (sem stílusbeli, sem regiszterbeli, sem dialektusbeli viszonylatban) sem kötődik egy bizonyos nyelvváltozathoz, az általános szótári jellege is nyilvánvaló. A szóanyagot tekintve fő szempont, hogy a szótárba bekerülő szónak, szókapcsolatnak vagy jelentésnek a határon túli magyar nyelvváltozatok egy nagyobb földrajzi területen elterjedt egységnek kell lennie, nem korlátozódhat kisebb földrajzi vagy bármely stilisztikai, esetleg regiszterbeli változathoz (ez persze nem jelenti azt, hogy egy olyan elem sem lenne a szótárban, amely csak valamely kisebb földrajzi régió vagy valamely regiszter, elsősorban valamely szakma sajátos szava lenne). Mivel a szótárba kerülő szavak, jelentések tipikusan valamelyik államnyelv sajátos egységei,⁷ amelyek azonban az adott régió magyar nyelvhasználatának mára szerves részei, ezért a szótár felfogható egyfajta idegen szavak szótárának is. A címszavak között olyanok is találhatóak, amelyek Magyarországon is használatosak, azonban sajátos, az adott kisebbségi nyelvváltozatra jellemző, a magyarországitól eltérő jelentésben. A ht-szótár vitalitását épp az adja, hogy adatbázisként működik: a használók lekérdezéseken keresztül férnek hozzá a keresett szóhoz, jelentéshez. Az adatbázis-jellegnek több olyan előnye is van (talán épp ezért a szerkesztők nem tervezik a szótár papír alapon történő megjelenítését), mely biztosítja a könnyebb szerkeszthetőséget és az egyszerűbb, igényre szabott megjeleníthetőséget. Ez lehet garanciája a szótár folyamatos és sikeres működésének.

3.2. A nyelvhasználat terei: stílus és regiszter. A szavak, jelentések megismerésében a példamondatok mellett a szótári minősítések – kissé talán bonyolult – hálózata segíti a felhasználót (és egyben a szerkesztőt is). A szócikktörzs informatív egységei az alábbi kategóriák köré épülnek fel: régiók, dialektus, regiszter, stílusváltozat, időbeliség, érzelmi viszonyulás és egyéb (ez utóbbi mint szótári kategória, amely talán konceptuálisan nem a legszerencsésebb kategóriamegnevezés). A kategóriák egyes elemeit (a főbb kategóriák egyes jelölőit, típusait) a szerkesztők nem tekintik végleges halmaznak, a szótár adatbázis-jellege miatt azok a későbbiekben folyamatosan finomíthatók, illetve a lexikális változások a meglévő kategóriák átsorolásával nyomon követhetők (például, ha egy szó vagy kifejezés stílusértéke megváltozik). Az alábbi részben röviden felvázolom a szócikktörzs nyelvhasználati kategóriáit érintő részeit, azonban mélyebb szemantikai vagy lexikográfiai elemzésre jelen keretek közt nem vállalkozom. A szócikktörzs elemzése, a benne található különböző kategóriák részletesebb leírása a Termini Kutatóhálózat honlapján olvasható (<http://termini.nytud.hu/htonline/present.php?action=szocikktorzs>).

A fogalomköri minősítés elsősorban valamely szakterület vagy szakterületek szókincséhez tartozó, így a magyar kontaktusváltozatában általában speciális jelentésben használatos lexéma használati körét vagy jeltárgyát pontosítja (ha a szó többjelentésű, akkor a szótár az egyes jelentések mellett külön tünteti fel a fogalomköri minősítést). A folyamattal valójában a köznyelvben használatos és köznyelvinek tűnő lexika átvételének speciális mivoltját egyértelműsíti. A fogalomköri háló részletes halmaza jelenleg 46 minősítést tartalmaz (ezek listája az alábbi linken tekinthető meg: <http://termini.nytud.hu/>

⁷A szótár által lefedett kölcsönjelenségek miatt az átadó nyelv (valamelyik államnyelv) szerepe vitathatatlan.

htonline/present.php?action=szocikktozrs3#fogalomkor), kevesebbet mint az értelmező szótárak általában, ám mivel a szótár a hasonló jellegű értelmező szótárakhoz képest kevesebb címszót tartalmaz, a minősítés rendszerének túlbonyolítása és az egyes kategóriák alulreprezentáltsága elkerülhető.

A címszavak, azok jelentésének stílusminősítési rendszere elsősorban azok dialektusbeli, regiszterbeli és stílusváltozati hovatartozására, időbeliségére, a címszó által keltett érzelmi viszonyulásra, a címszó használati gyakoriságára fókuszál. Ennek megfelelően a jelentések pontosítását további szótári minősítések vezetik. A dialektusbeli hovatartozás nem az adott szó regionális különbségeit fedi le, hanem a standard nyelvváltozathoz képest a használat szociális háttérét, valamint a határon túli nyelvváltozatok standardjához képest (vagy éppen abban) elfoglalt helyét pozicionálja. Ennek megfelelően a dialektusbeli vezérszók az alábbi lehetőségeket tartalmazzák: *általános, iskolázott, népnyelvi, idegenes, tájnyelvi, ifjúsági nyelvi, gyermeknyelvi, idegenes + népnyelvi, idegenes + iskolázott, tájnyelvi + idegenes, tájnyelvi + népnyelvi, tájnyelvi + általános, tisztázatlan*.

A regiszterbeli differenciálás elsősorban a szó használati köre mentén építi fel az osztályzási keretet, fókuszálva a közhasználatú és hétköznapi elemekre, illetve kitérve az alábbi, speciális(abb) nyelvhasználatra vonatkozó kategóriákra: *szaknyelvi, közéleti, sajtónyelvi, szépirodalmi, szlenghez tartozó, szaknyelvi + szleng, szaknyelvi + közéleti, szaknyelvi + sajtónyelvi, közéleti + sajtónyelvi, tisztázatlan*. A regiszterbeli differenciálást finomítják a nyelvhasználat stílusértékére vonatkozó kategóriák, amelyek közül a *közömbös*, a *választékos* és a *bizalmas* alapvető kategória, a *kissé választékos* és az *emelkedett* a választékos kategórián belül, a *lezser*, a *kissé bizalmas* pedig a bizalmas kategórián belül helyezkedik el. A felsoroltak mellett sajátos helyet foglal el a *tisztázatlan* kategória mint a fő kategóriákba be nem sorolható nyelvhasználati érték mutatója (ez a későbbiekben a szerkesztők valószínűleg és remélhetően pontosítják).

Az időbeliségre utaló jelzések elsősorban a mai állapottól eltérő kategóriákat takarják, azaz az időbeliség minősítéseivel (*régies, kissé régies, elavult, történeti, új*) ellátott ekvivalensek a mai nyelvhasználatától időben eltérő kategóriákat takarnak – utalva a határon túli nyelvváltozatok temporális változásaira.

A jelentést pontosító lexikográfiai kategóriák utolsó csoportját az érzelmi viszonyulás és a relatív gyakoriság alkotják. Az érzelmi viszonyulást jelölő minősítések használata a magyar lexikográfiai gyakorlatot tükrözi: *expresszív, átvitt, eufemisztikus/szépítő, kedveskedő, tréfás/humoros, pejoratív/rosszalló, kissé pejoratív, ironikus/gúnyos, kissé ironikus, durva, kissé durva, trágár, eufemisztikus + tréfás, átvitt + tréfás, kedveskedő + tréfás, durva + tréfás, ironikus + pejoratív, durva + pejoratív, trágár + pejoratív*. Az érzelmi viszonyulást kifejező kategória elsősorban a semleges kategóriától jelzett eltérést jelzi, utalva a szavak, jelentések használati körülményeire. Az időbeliség kérdése nem kulcsfontosságú a szótár számára. Ennek megfelelően a kategória kidolgozottsága korántsem olyan mélységű vagy terjedelmű, mint a temporalításra fókuszáló szótáraké, mindössze két értéket tartalmaz: *ritka, retró* (bár ez utóbbi két kategória használata számomra nem teljesen egyértelmű; egyébként a szótár jelenlegi állapota *retró* jelzéssel 206, *ritka* jelzéssel 386 szócikket tartalmaz; ezek közül 25 szócikk jelentésében található együttesen *retró* és *ritka* jelzés).

A szócikktörzsben található ekvivalensek jelentését pontosítandó a szócikk sok kiegészítő információt tartalmaz, amelyek jelentős része a fent felsoroltakon alapszik. A helyes

értelmezéshez azonban fontos és szükséges a szótári minősítések pontos ismerete (ezért is érdemes a szótárak bevezetőjét, felhasználási segédletét elolvasni, az értelmezéshez használni), amelyek részletes leírására, valamint kritikai elemzésére jelen tanulmány keretei között nem vállalkozok.

(Folytatjuk.)

M. PINTÉR TIBOR
Károli Gáspár Református Egyetem

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Tradíció és modernség az *Ungarische Jahrbücher* nyelvészeti írásaiban

2. A funkcionális szemlélet kibontakozása a berlini műhelyben

1. Mielőtt az UJB. nyelvészeti írásainak bemutatását tovább folytatnám, engedjék meg egy személyes megjegyzés. Fiatal nyelvész/nyelvtanárként, illetve a tudománytörténet iránt érdeklődő kutatóként feltűnt, hogy a magyaryelv-oktatás folyamatában körülbelül a 20. század első dekádjától kezdve megtorpanás érezhető. A magyar mint idegen nyelv tanításának korai, csúcspontját a 19. század dereka-vége felé elérő íve a rákövetkező évszázad elejétől kezdve szakadozni látszik. A Brassai-féle leírási metódus, mely összegezte, elméletté gyúrta a külső perspektívából szemlélt, a funkciót tertium comparationisként használó, inter- és intralingvális összevetésre alkalmas megközelítéseket, lassan háttérbe szorult, fokozatosan átadta helyét az egyre statikusabb rendszernek. E változás egyáltalán nem kedvezett sem az iskolai anyanyelvi, sem az idegen nyelvi oktatásnak. Kellő mélységű kutatás híján csak gyanítottam, hogy a megtorpanás nem jelent végleges szakítást a korábbi folyamattal.

Az UJB. évfolyamainak vizsgálata megerősítette feltételezésem: míg Magyarországon ez idő tájt meglehetősen háttérbe szorulnak az általános nyelvészeti kérdések, a funkcionális szemlélet szinte eltűnni látszik, addig a berlini folyóiratban mindez sokkal erőteljesebben van reprezentálva. Az UJB.-re nem áll KIEFER megjegyzése: „A század első felében működő nyelvészek kevés kivétellel nem mutattak érdeklődést a nyelv általános kérdései iránt” (KIEFER 2002: 12). Tanulmányom második részében¹ erre a progresszív irányra helyezem a hangsúlyt, mert meggyőződésem szerint itt teljesedik ki a folyóirat modern nyelvészeti látásmódja.

2. Az *Ungarische Jahrbücher* nyelvre vonatkozó írásait áttekintve leszögezhetjük, hogy a tradíció a német összehasonlító nyelvészettel való szoros kapcsolatot jelentette. A szerzők a nyelvrokonság feltérképezéséhez minden rendelkezésre álló adatot egyenlő súllyal vizsgáltak, a tanulmányok alapján nem következtethetünk bármilyen preconcep-

¹ Első rész: HEGEDŰS 2018: 77–86.